

ЗНАКОВА ПРИРОДА НАРОДНОПІСЕННОГО СЛОВА

У статті йдеться про знаковий характер лексичних одиниць у народнопісних текстах, який зумовлює нечіткість семантики ключових слів, розгалужені синонімічно-варіантні ряди.

Ключові слова: мовний знак, лексема, семантична структура слова, синонімічно-варіантний ряд, народнопісенний текст.

Сучасна наука досліджує лексику народнопоетичних текстів не лише з погляду самобутньої словникової системи, а й як сукупність знаків етнокультури. Тому потребують з'ясування такі важливі й ще мало вивчені ознаки уснопісенного слова, як семіотичність, концептуальність, ускладнена семантична структура тощо. Про мовні одиниці народної поезії як елементи системи знаків етнічної культури пишуть О. Т. Хроленко Є. Бартмінський, В. В. Жайворонок, С. С. Єрмоленко та інші дослідники¹, наголошуючи, що водночас це знаки мовної системи в єдності форми та змісту.

1. *Мовний знак фольклору з погляду семіології та семіотики*. Теорія мовного знака, сформульована Ф. де Соссюром та розвинута в працях Ш. Баллі, А. Сеше, Л. Єльмслева, Е. Бенвеніста та ін., передбачає його розуміння як єдності позначуваного (*signifié*) та позначального (*signifiant*) в різних термінах (відповідно *сигніфікант*, *план змісту*, *поняття*, *концепт* — і *сигніфікат*, *план вираження*, *слово*, *звукообраз*, *медіатор* тощо)², що важливо також для розуміння природи мовних знаків у народній поезії. Концепція Л. Єльмслева щодо розрізнення форми і субстанції (одиниці первинного позначення — слова, одиниці вторинного позначення — речення, висловлення) сприяє розмежуванню знаків народної пісні за мовним вираженням. Важливою для тлумачення знаків усної поезії, в яких форма і зміст тісно взаємодіють, є думка вченого: «Зв'язок між позначуваним і позначальним не довільний; навпаки, він необхідний»³.

Важливим для розуміння знакових систем має вчення Ч. С. Пірса та Ч. У. Морріса. У пісенних текстах можна виділити запропоновані Ч. С. Пірсом

---

¹ Див., зокрема, такі праці: *Хроленко А. Т.* Семантика фольклорного слова.— Воронеж, 1992.— 140 с.; *Bartmiński J.* Językowe podstawy obrazu świata.— Lublin, 2000.— 318 s.; *Єрмоленко С. С.* Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць.— К., 2006.— 384 с.; *Жайворонок В. В.* Українська етнолінгвістика. Нариси : Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів — К., 2007. — 262 с.

² *Соссюр Ф. де.* Курс общей лингвистики / Ред. Ш. Балли, А. Сеше; пер с фр. А. Сухотина; биограф. и крит. заметки, примеч. Т. де Мауро; пер. с фр. С. В. Чистяковой; под общ. ред. М. Э. Рут.— Екатеринбург, 1999.— С. 70.

³ *Hjelmslev L.* Prolegomena to a Theory of Language; transl. by F. J. Whitfield.— Madison, 1961.— P. 92.

такі різновиди: 1) знаки-зображення (знаки-ікони) (likenesses, icons), які формуються на основі подібності між позначуваним та позначальним; 2) знаки-індекси (indexes), що виникають на базі відношень суміжності; 3) знаки-символи (symbols), породжувані встановленням зв'язку за умовною згодою⁴. Плідним для розгляду сталої знакової системи фольклору виявляється запроваджене Ч. У. Моррісом розмежування трьох семиотичних сфер: семантики (відношення між знаком, предметом і поняттям про предмет), синтактики (відношення між знаками в часовій послідовності) та прагматики (відношення між знаками і користувачами)⁵. Однак екстраполюючи теорію Ч. С. Пірса на кваліфікацію мовних одиниць народної поезії, учені відзначають складність її застосування. Зокрема, П. Плас, проаналізувавши одиниці фольклорно-обрядових текстів із Сербії та Хорватії, дійшов висновку: «Ці та інші вербально-ритуальні тексти культурно релевантні та ритуально перформативні, тому що вони *індексійно* (суміжно, метонімічно), так само, як *іконічно* (аналогійно, метафорично) представляють / припускають і спричиняють / творять *гесп.* їхні виконавські контексти»⁶. С. С. Єрмоленко, розглядаючи складники календарних паремій, спостерігає «тенденцію до сполучення й взаємодії індексальності з іконічністю (у різних конфігураціях, а також у різних ступенях вияву двох різновидів знакового представлення)»⁷. На нашу думку, «подвійність» вияву зумовлена передусім синкретичним характером народнопоетичного слова, поєднанням у ньому індексальних властивостей знака й іконічності як результату налаштованості людської психіки на пошук подібності явищ, функціонування слова-знака у складі усталених формул. Наприклад, злиття в єдиний знаковий комплекс імені святого і назви церковного свята в народному календарі, що відбито в обрядовій поезії: «Ой на Івана, на Купайла Вийшла Марія, як та пава» (ЗЗ⁸, 84), «Ходить Ілля на Василя, Носить пугу житнюю» (КОП, 328). Крім того, образи з переносним значенням на зразок «Кам'янос серденько, Чого сидиш, не заплачеш, Чом неньки не жалущ?» (ВП, 312) (*кам'яне* — 'тверде = нечутливе (серце)' > 'дівчина з таким серцем') не можна вважати власне іконічними знаками, а радше, за термінологією Ч. У. Морріса, характеризувальними, оцінними. Індексальну природу має переважна більшість метонімії та синекдох, породжених відношеннями суміжності, напр.: «Зійшла зірка з підвечірка Та впала додолу» (ІМ, 46) ('зірка (світло) > жива істота'), «Не впізнав брат сестриці: За дрібною сльозою...» (ВП, 179) (*за дрібною сльозою* — 'за плачем'). Як знаки-індекси сприймаємо традиційні народнопоетичні зачини, що налаштовують слухача на певні події, напр.: «Ой не шуми, луже, дуже, і ти, зелений дубе! Бо під тобою, зелений дубе, вся баталія буде!» (ЗЗ, 164). Уснопоетичні символи можна було б віднести до групи символічних знаків, однак зв'язок між позначуваним та позначальним тут не довіль-

⁴ Пірс Ч. С. Из работы «Элементы логики. Grammatica speculativa» // Семиотика: антология / Пер. с англ. В. П. Мурат, В. А. Виноградов и др.; пер. с фр. Н. В. Уфимцева, Г. К. Косиков, И. Н. Кузнецова; пер. с исп. А. Б. Матвеев; сост. и общ. ред. Ю. С. Степанов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Екатеринбург, 2001. — С. 165–224; *Sebeok T. A. Signs: an introduction to semiotics.* — <http://books.google.com/books?id=pCbFvFHfItYC&printsec=frontcover&dq=Signs+semiotics&cd=1#v=onepage&q&f=false>.

⁵ Моррис Ч. У. Из книги «Значение и означивание». Знаки и действия // Семиотика: антология... — С. 129–143.

⁶ Plas P. Aspects of the Recovery of Context and Performance in a Historical Poetics and Pragmatics of Western South Slavic Ritual Folklore // *Etnolingwistyka.* — Lublin, 2006. — N 18. — S. 249–264, 251.

⁷ Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. — К., 2006. — С. 178.

⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

ний, а впливає з типових зіставних зв'язків, часто експліцитно представлених у тому самому тексті, як-от: «Над моїми воротами все *чорная хмара*, А на мене, молодую, *поговор та слава*» (ІМ, 124). Крім цього, подібні символи можуть виконувати й індексальну функцію. Наведені кілька прикладів свідчать про труднощі аналізу знаків усної словесності з урахуванням підходів Ч. С. Пірса та Ч. У. Морріса.

2. Трактуювання мовних знаків фольклору в працях М. В. Крушевського, О. М. Веселовського та О. О. Потебні. Зазначимо, що саме в книжці М. В. Крушевського «Очерк науки о языке» (1883) раніше, ніж у Ф. де Сосюра та інших дослідників, викладено системний погляд на зв'язок слів у мові, який згодом став основою теорії лексико-семантичних груп і полів⁹. Нагадаємо важливу думку М. В. Крушевського: «Слова пов'язані одне з одним безпосередньо: 1) асоціацією за схожістю і 2) асоціацією за суміжністю. Звідси походять гнізда або системи і ряди слів»¹⁰. Досліджуючи значення слів у замовляннях, учений тлумачив їх з огляду на первісне мислення, що відбиває зв'язок слова, поняття і предмета в довкіллі. Слушні його міркування й про те, що низка подібних уявлень про предмет приводить до виникнення ряду назв для його позначення. Мотиватором номінації стає найпомітніша ознака, оскільки «у первісній мові для позначення одного предмета виникає безліч *слів*, із яких кожне — назва предмета, за однією певною його ознакою, яка вразила чимось людину»¹¹. За таким принципом утворено синонімічно-варіантні ряди народної поезії (насамперед обрядової), порівняння, паралелізму, повтори.

О. М. Веселовський, пишучи про синкретизм первісної поезії, висловив думку і про синкретичний характер її виражальних одиниць-знаків (метафоричний епітет, метафора — варіантні ряди і типові мовні образи: традиційні епітети, порівняння). Дослідник розглянув структуру й семантику епічних повторів і психологічного паралелізму як певної моделі текстового фрагмента, показав зв'язок народнопоетичної символіки та фігури паралелізму¹². Учений (у дусі наступних семиотичних студій) виявив єдині схеми організації мовного матеріалу у фольклорному тексті (поетика сюжетів)¹³. Розмежування понять «мотив» і «сюжет» стало підставою для виділення елементарних одиниць тексту, його «цеглинок», що пізніше здійснили представники російської формальної та функціонально-формальної семиотики Р. Якобсон¹⁴, В. Я. Пропп¹⁵ та ін.

З'ясовуючи знакову природу слова в народній поезії, звертаємося до вчення О. О. Потебні про мову як систему знаків і про внутрішню та зовнішню форми слова-образу (і тексту взагалі). Дослідник уважав, що мова, з одного боку, — це засіб стиснення великої кількості ознак, які становлять світ пізнання, у порівняно невелику кількість значень слів. З другого боку, знакова система мови здатна

⁹ Якобсон Р. О. Значение Крушевского в развитии науки о языке // Якобсон Р. О. Избранные работы. — М., 1985. — С. 331–348.

¹⁰ Цит. за: Почепцов Г. Г. Русская семиотика. Идеи и методы, персоналии, история. — М.; К., 2001. — С. 22.

¹¹ Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Упоряд., перекл., вступ. ст., додатки З. О. Пахолок. — Луцьк, 2002. — С. 9.

¹² Веселовский А. Н. Историческая поэтика // Ред., вступ. ст. и примеч. В. М. Жирмунского. — 2-е изд., испр. — М., 2004. — С. 73–200.

¹³ Там же. — С. 493–596.

¹⁴ Якобсон Р. Работы по поэтике: Переводы / Сост. и общ. ред. М. Л. Гаспарова. — М., 1987. — 464 с.

¹⁵ Пропп В. Я. Морфология <волшебной> сказки / Исторические корни волшебной сказки: Собр. тр. — М., 1998. — 352 с.; Пропп В. Я. Русский героический эпос. — 2-е изд. — М., 1958. — 542 с.

до безмежного розширення. «Знак у слові — необхідна (для швидкості думки і для розширення свідомості) заміна відповідного образу або поняття; він є представником того чи іншого в протіканні думки, а тому називається представленням»¹⁶. Запропоновані вченим терміни можна поєднати в досить упорядковану ієрархію, на найвищому щаблі якої стоїть *знак*, що вказує на значення: щодо слова, то йому відповідає термін *представлення* (рос. *представление*), щодо поетичного твору (О. О. Потебня вважав слово і поетичний твір ізоморфними явищами) — термін *образ* (художній) або *символ*¹⁷.

О. О. Потебня пояснював знаковим характером слова чимало образних засобів народної поезії, вдаючись до принципу взаємозв'язку зовнішньої (членороздільний звук, *зміст*, що об'єктивується через звук) та внутрішньої форм (найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст). Ужите в мовленні слово-знак, отже, має такі складники: *звук* — *уявлення звука* — *внутрішня форма геср. представлення змісту* (факультативно) — *значення*. Звернімо увагу також на те, що дослідник розрізняв два види значення: *ближче і дальше* (перше, за сучасною термінологією, — загальномовне (поняттєве) значення, друге — концептуальне). Внутрішня форма, на думку вченого, стає «центром образу, однією з його ознак, які переважають над усіма. Це очевидно у всіх словах пізнішого утворення з чітко визначеним етимологічним значенням (*бик* — який реве, *вовк* — який ріже, *ведмідь* — який їсть мед, *бджола* — яка дзижчить)»¹⁸. Ще краще мовний засіб представлення внутрішньої форми видно в такому ряді, наведеному дослідником: *пичкур* — «людина, що курить печі», *дровітня* — «місце, де тнуть дрова», *голубити* — «пестити іншого, як милуються голуби»¹⁹. Якщо ж у слові (як у більшості одиниць) втрачається внутрішня форма, то воно стає просто вказівкою на предмет, між звуковим оформленням та його змістом не залишається посередника. У цьому разі поетичні образи неможливі. «Тому народна поезія за меншої міри цього забуття відновлює чуттєву, ту, що збуджує діяльність фантазії, сторону слів шляхом так званих епічних висловів, тобто таких постійних сполучень слів, у яких одне слово вказує на внутрішню форму іншого»²⁰. Серед них О. О. Потебня виділив постійні епітети на зразок *крутий берег*, *ясна зоря*, *дрібен дощ*, *гіркі сльози*, усталені порівняння, паралелізми. Знак — основа порівняння, що вказує на відношення змісту попереднього слова до наступного. Образне розуміння другого рядка у вислові «Ой зірочка зійшла, усе поле освітила, А дівчина вийшла, козаченька звеселила» можливе тільки за умови «переходу думки від зорі до дівчини», оскільки зміст вислову зумовлений відношеннями представлень зорі та дівчини, світла і краси, встановленими системою мови. Відновленням внутрішньої форми О. О. Потебня вважав повторення важливого значення в кількох лексико-граматичних одиницях, напр.: «*Зачорнілася Чорна гора*, *Що не зродила жито, пшеницю*» (З, 91) — 'чорна', «*Да біленько сла-ла*, *Да біленько ж білила*» (ФК, 235) — 'білий'.

¹⁶ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. — М., 1958. — Т. 1–2. — С. 18.

¹⁷ Вакуленко С. В. Чому Олександр Потебня не започаткував науки семантики геср. семасіології? // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук. — К., 2004. — С. 98–108, 102.

¹⁸ Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — 2-е изд. — Х., 1914. — С. 100.

¹⁹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике... — С. 69.

²⁰ Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии... — С. 145.

Принагідно зауважимо, що внутрішню форму сучасні вчені розуміють ширше, ніж просто мовне явище: «Формуючись на фундаментальній взаємодії в людському досвіді суб'єктивного і об'єктивного, довільного і мимовільного, — зазначає М. І. Голянич, — ВФ (внутрішня форма. — *Н. Д.*) слова виходить за рамки суто мовної категорії; вона завжди пов'язана інтерпарадигматичними відношеннями із міфологією, релігією, із культурою народу як світом її національного буття, з іншими сферами пізнавальних ситуацій»²¹. Саме в культурологічному аспекті, на нашу думку, полягає цінність запропонованої О. О. Потебнею категорії, що виступає фундаментом, завдяки якому здійснюється взаємозв'язок форми і змісту мовних знаків. Водночас для сучасних дослідників мовної картини світу важливе також культурно-семантичне витлумачення тих мовно-класифікаційних категорій, які лежать в основі членування семантичного простору, «що фіксується якраз у внутрішній формі слів і, крім того, у способі застосування мовою цього категоріального апарату для поширення і розбудови свого семантичного простору»²².

У 20–30-і роки ХХ ст. термін «знак» із розширеним змістом стосовно фольклорно-етнографічних фактів уживали представники Празької лінгвістичної школи (В. Матезіус, Р. Якобсон і творчо близький до них П. Г. Богатирьов та ін.). Вони об'єднували в одну систему мовця, слухача і реальну дійсність, відображену в мовних знаках, зауважуючи, що той самий предмет може виступати «то як річ, то як знак»²³. Таке розуміння переносили й на слова народної поезії, які можуть бути мовними одиницями і знаками культури. Для розуміння фольклорної стилістики (парних утворень, паралелізмів, метафор і метонімії та ін.) важлива помічена вченими якість: «У поезії існує тенденція до прирівнювання компонентів не тільки фонетичних послідовностей, але й також і будь-яких послідовностей семантичних одиниць. Подібність, накладена на суміжність, надає поезії її наскрізний символічний характер, її різноманітність, полісемантичність»²⁴.

У руслі синтагматики знаків фольклорно-міфологічної традиції здійснені дослідження В. Я. Проппа²⁵, а також пізніше К. Леві-Строса. Зокрема, К. Леві-Строс помітив значну роль іконізму в первісному мисленні, в якому важливе значення мала аналогія, класифікація природних об'єктів на основі спільного та відмінного між ними, а також прагнення «осягнути світ одразу як синхронну та діахронну дійсність»²⁶.

Аналізуючи мову фольклору, звертаємося також до праць інших дослідників: а) із семіотики літератури (Р. Барт, Ц. Тодоров); б) семіотики культурних концептів (Ю. В. Степанов); в) семіотики мовних модельованих систем

²¹ Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст / Монографія.— Івано-Франківськ, 1997.— С. 75.

²² Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук.— К., 2004.— С. 83–88, 85.

²³ Цит. за: Богатырев П. Г. Функционально-структуральное изучение фольклора (Малозученные и неопубликованные работы) / Сост., авт. вступ. ст. и коммент. С. П. Сорокина.— М., 2006.— С. 44–45.

²⁴ Якобсон Р. Лінгвістика і поетика // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / Ред. М. Зубрицька.— 2-е вид., доп.— Л., 2002.— С. 465–487, 46.

²⁵ Пропп В. Я. Морфология <волшебной> сказки...

²⁶ Леві-Строс К. Первісне мислення.— К., 2000.— 323 с.; Леві-Строс К. Структурна антропологія / Пер. з фр. З. Корисюк.— К., 2000.— С. 284.

(В'яч. Вс. Іванов, В. М. Топоров, П. П. Червінський)²⁷. До цього переліку варто додати імена представників тартусько-московської семіотичної школи (Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський, Ю. К. Лекомцев, Г. А. Левінтон та ін.), які досліджували мовні модельовані системи²⁸. Учені цієї семіотичної школи запропонували методику реконструкції семантики текстів, що передбачає відновлення давньої моделі світу. Зокрема, П. П. Червінський на базі народнопоетичних текстів здійснив аналіз єдиного плану змісту шляхом виділення одиниць плану вираження. Для науковця «семантична мова фольклору — це мова традиційних смислів, мова традиції у фольклорі. Її словник і граматики збігаються з граматиною і словником традиції, окресленої фольклором, відображеної в ньому»²⁹. Так, лексема *дуб* в усній словесності виявляє такі смисли: 'світове дерево, вісь світу, дорога в небо', 'місце, де перебуває верховне божество (верх дуба) і нечиста сила (гілки, корінь, душло, низ дуба)', 'вхід у підземний світ (під коренем, у дуплі)', 'носій магічних властивостей', 'провісник', 'заклятий предмет (містить чудодійні засоби, наприклад, чарівний меч)', 'засіб досягнення ритуальної мети', 'продукувальна сила', 'втілення людини', 'носій сили, міцності', 'місце зустрічі з милим (у ліричній пісні)' тощо³⁰. Наприклад, у колядці *дуб* — 'світове дерево': «На твоєму дворі *дуб* гіллянистий, А в тому дубі то й три користі... У корень дуба — сиві бобри, Посеред дуба — ярії поли, У версі дуба — ясні соколи» (ЗЗ, 26); у соціально-побутових піснях — символ козака, молодця: «Розвивайся, сухий *дубе*, — Завтра мороз буде; Убирайся, *козаченьку*, Скоро поход буде» (там же, 310). Крім того, традиційні фольклорні смисли передано за допомогою різних форм, як-от: 'предмет — засіб зв'язку верху і низу' — *дуб, дерево, драбина, біб (бобове стебло), дощ, стовп, храм, камінь* (слова, предмети, їхні знаки — жестові, мімічні, предметні); 'втілення або заміщення людини (чоловіка, жінки)' — *дуб, береза, калина, яблуня, вишня, груша, соловей, зозуля, перепілка, горобець, заєць, качка, гусак, лебідь, сонце, місяць*; 'місце зустрічі з милим' — *під дубом, в саду, в лісі, при дорозі, в долині, на лузі, в полі* і т. ін.³¹ Як показав дослідник, у структурі змісту фольклорного знака переплетені реально-побутові, міфологічні, ритуально-обрядові, соціально-психологічні елементи, що стають зрозумілими в системі, у словнику традиції.

М. І. Толстой, С. М. Толстая та Є. Бартмінський наголошували, що значення мовних знаків усної поезії соціально й культурно зумовлені, оскільки передають інформацію про навколишній світ, закладену в свідомості носіїв етнічної мови. Слово як найтипівіший мовний знак лексичної системи відбиває знання про фольклорну модель світу. Водночас слово-знак у народнопоетичному тексті співвідноситься зі знаком культури в ширшому розумінні, набуваючи вторинної знакової функції. Зміст слова як мовного знака і як знака культури не є цілковито тотожним. Пор.: *веретено* — «ручне знаряддя для прядіння, що являє собою тонку паличку з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині» (СУМ, 1, 329) (передусім — зовнішній вигляд і побутове призначення). В ет-

²⁷ Семіотика: антологія / Пер. с англ. В. П. Мурат, В. А. Виноградов, и др.; пер. с фр. Н. В. Уфимцева, Г. К. Косиков, И. Н. Кузнецова; пер. с испан. А. Б. Матвеев; сост. и общ. ред. Ю. С. Степанов. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Екатеринбург, 2001. — 702 с.

²⁸ *Почепцов Г. Г.* Русская семиотика. Идеи и методы, персоналии, история. — М. ; К., 2001. — 786 с.

²⁹ *Червинский П. П.* Семантический язык фольклорной традиции / Отв. ред. Т. В. Цивьян. — Р/на-Д., 1989. — С. 26.

³⁰ Там же. — С. 9.

³¹ Там же. — С. 11–12.

нолінгвальному розумінні — це «знаряддя прядіння, загострена паличка, яка крутиться рукою, наділене магічними властивостями» (СД, 1, 340) (насамперед — магічні властивості: оберіг, засіб зцілення, предмет ворожіння тощо). С. М. Толстая зауважує, що хоч культурна семантика (так само як і мовна) формується на основі певних ознак денотата (форми, розміру, матеріалу, кольору тощо), вона широко спирається на обрядові й магічні функції. Тому знаки культури наділені узагальненими, категорійними, часто оцінними значеннями³², отже, схожими будуть і їхні знакові функції (вони стають умовним знаком чогось, представленого в загальних рисах). Так, слова-поняття *вода, ріка, море, гора, берег, долина, луг, ліс* та ін. — це знаки небезпечної межі між своїм і чужим світом. Вони з'являються в контекстах, де йдеться про перебування козака, рекрута, чумака, наймита далеко від рідного дому, молодої жінки — в родині чоловіка: «Крутий берег, крутий, Річенька бистренька; Далеко від мене (2) Рідна сторонька» (УНП, 1, 117), «Ой з-за гори та із-за кручі гордеє військо виступає» (МГ, 118), «Сюди гора, туди гора, ніде води та й напитися, Бідненька голівонько, ні до кого прихилитися» (ПРЖ, 35), «Сподівайся нас, мати, ... Горою-долиною З чужою дитиною» (ВП, 170)», «Ой піду я лугом, Лугом-долиною, А чи не зустрінусь З родом, з родиною» (ЗЗ, 365). Знаками зв'язку з родом виступають *пташка* (без конкретизації) або *зозуля, орел, сокіл, гуси, кінь* тощо: «Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти, Будуть мені приносити з України вісті!» (ЗЗ, 320), «Да чи був, орле, да в моїй стороні?» (ПРЖ, 30), «Ой облети, зозуленько, Мій рідний садочок» (ПРЖ, 42), «Сокіл орла питається: — Чи не був, орле, на Вкраїні?» (ЗЗ, 332), «Ой плиніте, гуси, на биструю воду, Перекажіть, гуси, до мого роду!» (ПРЖ, 33), «Хоч загину не загину Пришлю коня вороного!» (ЗЗ, 358–359). Аналіз лексичного складу уснопоетичних текстів свідчить, що, не маючи такої чіткої денотативної визначеності, як у літературній мові, слово-знак у мові народної поезії зберігає семіотичні компоненти знаків культури. Варто зазначити, що межа між мовною та культурною семантикою не досить чітка. Зокрема, представники люблінської етнолінгвістичної школи твердять, що всі культурно значущі компоненти входять до семантики мовного знака, формуючи мовні стереотипи³³; московські етнолінгвісти переконані, що семантику мовного знака і знака культури треба розрізняти³⁴. Оскільки знакові одиниці усної поезії водночас належать до фольклорної художньої системи знаків та системи знаків етнічної культури, вважаємо, що в їхньому змісті поєднані (накладаються) елементи цих структур. На думку О. Т. Хроленка, «потрібно розмежовувати знаковість фольклорного слова як семіотичність первинну — рефлекси давніх моделювальних систем — і як семіотичність вторинну, що виникла в самому фольклорі як результат, наприклад, узагальнення символіки і тенденції до невизначеності»³⁵. Серед словесних знаків за категорійним значенням та функціями найповніше роль мовно-естетичних знаків культури, безперечно, можуть виконувати повнозначні слова. Скажімо, В. В. Жайворонок у словнику подав етнономени, виражені переважно загальними і власними іменниками (*барвінок, вертеп, дорога, крашанка, хліб, хутір, чабан, щедрування; Багатий (Святий) вечір, Бог, (Великий)*

³² Толстая С. М. Постулаты московской этнолингвистики // *Etnolingwistyka*. — Lublin, 2006. — N 18. — S. 7–27, 13.

³³ Bartmiński J. Słownik ludowych stereotypów językowych. Założenia ogólne // *Ibid*, 1988. — N 1. — S. 11–35.

³⁴ Толстая С. М. Знач. праця.

³⁵ Хроленко А. Т. Семантика фольклорного слова. — Воронеж, 1992. — С. 97.

Луг, Дон = Дін, Гетьманщина, Дажбог = Даждъбог, Перун, Прощена (Процальна) неділя, Слобожанщина = Слобідська Україна), числівниками (два, дванадцять, три), сталими фразеологізованими сполуками (Лькова борода, калиновий міст, кам'яна баба, хрещена мати, воду пити (брати, розливати) та ін.)³⁶. Семіотичність — це необхідна ознака кожного ключового слова. Словами-знаками в усній творчості стають передусім повнозначні лексеми, на основі яких виникають виражальні одиниці. Те, що далеко не кожне слово-поняття зі сфери народного побуту, культури й етносоціальних відносин потрапляє до фольклору, можна пояснити саме ступенем їхньої семіотичності у традиційній культурі.

Важливо враховувати, що слово-знак реалізує свою семантику переважно у складі сталих одиниць. Скажімо, О. Т. Хроленко показав видозміни в семіотичних значеннях опорних лексем *поле* та *море* залежно від типових епітетів у російській народній пісні: «Умови наявності / відсутності епітета в іменниках *поле* і *море* однакові. Однаково виразно простежується у словосполученнях *чисто поле* і *сине море* прагнення передати значення “далеко”. Ця функціональна подібність приводить, по-перше, до їхньої взаємозаміни, ... а по-друге, до взаємного тяжіння»³⁷. Отже, саме в складі епітетних одиниць слова *поле* та *море* стають знаками віддаленого місця. Проте семіотичність ключових слів повністю реалізується лише у всьому фольклорному тексті (гіпертексті).

На семіотичність імені у фольклорно-міфологічній картині світу вказували Б. А. Успенський, Н. С. Колесник (в українській календарно-обрядовій поезії), О. О. Портуліт (в українських та російських казках)³⁸, зауважуючи, що «знак в міфологічній свідомості аналогічний власному імені»³⁹. С. С. Єрмоленко показує взаємозалежність семіотики імені сакральних найменувань і знакової структури прислів'їв та приказок як фрагментів народно-календарної моделі світу⁴⁰. На думку Є. Б. Артеменко, «значення знакового прислів'я утворює узагальнена думка, яка представляє певний актуалізований елемент етнічного досвіду в більш або менш абстрактній формі культурно значущої ситуації»⁴¹. Загадка як семіотична одиниця становить «текст, денотатом якого виступає якийсь об'єкт, у самому цьому тексті явно не названий»⁴². Як свідчать праці Т. В. Цив'ян, вивчення загадок допомагає реконструювати фольклорну модель світу⁴³. Твори українського оказіонально-обрядового фольклору (традиційні побажання, замовляння, вербальні знаки-обереги, прикмети тощо) сучасні дослідники також

³⁶ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник.— К., 2006.— 703 с.

³⁷ Хроленко А. Т. Семантика фольклорного слова...— С. 103.

³⁸ Колесник Н. С. Особові імена в українських народних обрядових піснях : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Тернопіль, 1998.— 22 с.; Портуліт О. О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— О., 2000.— 19 с.

³⁹ Успенский Б. А. Миф — имя — культура // Успенский Б. А. Избранные труды. Семиотика истории. Семиотика культуры.— 2-е изд., испр. и перераб.— М., 1996.— Т. 1.— С. 433–459. (Язык. Семиотика. Культура).— С. 435–436.

⁴⁰ Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць...— С. 62–167.

⁴¹ Артеменко Е. Б. Пословица как знак // Лингвофольклористика на рубеже XX–XXI вв.: итоги и перспективы : Сб. докл. междунар. науч. семинара.— Петрозаводск, 2007.— С. 3–15, 6.

⁴² Материалы к словарю терминов тартуско-московской семиотической школы // Тартуская библиотека семиотики 2 / Ред. Я. Левченко.— Тарту, 1999.— С. 79.

⁴³ Сувижан Т. W. Dom w folklorystycznym modelu świata (na materiale bałkańskich zagadek) // Literatura ludowa.— 1978.— N 3 (XXII).— S. 50–68.

розглядають як тексти, що мають семіотичну природу й магичне призначення, як “ментифакти” (своєрідні знаки. — Н. Д.) фольклорного мовлення»⁴⁴.

Таким чином, знакову природу в народній пісні мають не лише слова, а й усталені мовні вислови (епітети, порівняння, метафори, метонімії тощо), уведені паремії, загадки, примовки, побажання, величання, замовляння та інші текстові одиниці малих фольклорних форм. Становлячи єдність звукової форми і змісту, вони виявляються своєрідними згустками національно-культурної інформації, яка ситуативно відтворюється носіями традиції.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВП	— Весільні пісні / Упоряд., авт. вступ. ст. М. М. Шубравська.— К., 1988.— 475 с.
З	— Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд., авт. передм. та перекл. М. Москаленко.— К., 1988.— 294 с.
ЗЗ	— Закувала зозуленька : антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд., авт. передм. та приміт. Н. С. Шумада.— К., 1987.— 392 с.
ІМ	— Народні пісні в записах Івана Манжури / Упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. Л. С. Капіріна.— К., 1974.— 351 с.
КОП	— Календарно-обрядові пісні / Упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. О. Ю. Чебанюк.— К., 1987.— 392 с.
МП	— Народні пісні в записах Михайла Павлика / Упоряд., прим. О. І. Дей, В. А. Качкан, авт. вступ. ст. О. І. Дей.— К., 1974.— 319 с.
ПРЖ	— Пісні родинного життя / Упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. Г. В. Довженок.— К., 1988.— 359 с.
СД	— Славянские древности : Этнолингвистический словарь / Ред. Н. И. Толстой.— М., 1995.— Т. 1.— 577 с.
СУМ	— Словник української мови : В 11 т.— К., 1971.— Т. 1.— 799 с.
УНП	— Українські народні пісні / Ред. М. Т. Рильський, К. Г. Гуслистий : У 2 кн.— К., 1955.— Кн. 1.— 484 с.
ФК	— Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського.— К., 1995.— 432 с.

(Луцьк)

N. O. DANYLYUK

SEMIOTIC NATURE OF WORD AS USED IN FOLK SONG

The article investigates the semiotic nature of lexical units used in folk songs, this nature being the cause of semantic ambiguity of song texts' key words as well as proliferation of the latter's synonymic variants.

Key words: language unit, lexeme, semantic word structure, synonymic variant group, folk song text.

⁴⁴ Марченко Г. В. Обрядові побажання: структура і семантика тексту : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2002.— 19 с.; Гунчик І. В. Український оказіонально-обрядовий фольклор. Структурно-функціональний аспект : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Л., 2005.— 20 с.; Остроушко О. А. Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Дніпропетровськ, 2002.— 22 с.; Хомак О. Є. Український вербальний оберег: семантика і структура : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2005.— 20 с.; Филатова В. Ф. О природе магического знака // Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий : Материалы IV междунар. науч.-практ. конф.— Воронеж, 2007.— Ч. 1.— С. 269–276; Харченко В. К. Лингвистика народной приметы : Монография.— Белгород, 2008.— 223 с.